

*N.Rzayeva. İbn Hişamın "Muğnil-ləbib" əsərində cümlənin təsnifatı məsələsi
// Əlyazmalar yamur, 2019, №2 (9), s. 202-207.*

Nigar Rzayeva

Ərəb filologiyası kafedrası, baş müəllim

Bakı Dövlət Universiteti

Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi 23

e-mail: nigarrzayeva42@gmail.com

İBN HİŞAMIN "MUĞNİL-LƏBİB" ƏSƏRİNDƏ CÜMLƏNİN TƏSNİFATI MƏSƏLƏSİ

Məqalədə tanınmış ərəb qrammatiki İbn Hişamın "Muğnil-ləbib" əsərində cümlə bölgüsü təhlil edilmiş, onun bu sahədə ərəb dilçiliyinə gətirdiyi yeniliklər vurğulanmışdır. Müəllif göstərmişdir ki, İbn Hişam özünə qədərki alimlərin fikirlərinə aydınlıq gətirmiş və cümlə haqqında deyilmiş tərifləri konkretləşdirə bilmişdir. İbn Hişamın bu əsəri ərəb qrammatika elmində cümlə, irab və s. bu kimi mühüm məsələləri sistemli şəkildə əhatə etdiyi üçün indiyə qədər öz aktuallığını və yeniliyini itirməyərək, nəhvə dair yazılmış əsərlər arasında özünəməxsus yer tutmaqdadır.

Açar sözlər: *İbn Hişam, irab, nəhv*

Giriş

Ərəb dilinin qrammatikasının öyrənilməsi tarixində mühüm rolunu oynayan alimlərdən biri də Cəmaləddin İbn Hişam əl-Ənsari (1309-1360) olmuşdur. Onun qrammatikaya dair yazdığı kitablar mövzularının qoyuluşu və quruluşu, üslubi yeniliyi və yanaşması ilə, eyni zamanda o vaxta qədər nəhvin müxtəlif məsələləri barədə olan görüşlərə tənqidi münasibəti ilə özündən əvvəlki nəhvçilərin əsərlərindən fərqlənir. Misal üçün deyə bilərik ki, İbn Hişama qədər ərəb dilinə dair yazılmış tədqiqatlarda cümlə məfhumu, tərfi və növləri dağınıq halda olmuşdur. İlk dəfə kitabında cümləyə dair fəsil ayıran, onu növlərə ayıran və haqqında ətraflı elmi təhlil aparan məhz İbn Hişam olmuşdur.

İbn Hişamın ərəb qrammatikasına dair "Şərhu qatr ən-nədə", "Şərhu bəll əs-sadə", "Audahul-məsəlik ilə əlfiyyəti İbni Məlik", "Muğnil-Ləbib an kutubil-ə'arib" kimi sanballı əsərlər qələmə almışdır. Bu əsərlərdən ən geniş və fundamental olanı "Muğnil-Ləbib an kutubil-ə'arib"dir. Əsərin adından da göründüyü kimi müəllif bu kitabı qələmə almaqla nəhvi öyrənməyə başlayanları və bu işə ciddi yanaşanları bu dəyərli elmin incəliklərini, xüsusilə də cümlə təhlilində (irabında) qarşılaşdıqları çətinlikləri onlar üçün asanlaşdırdığını və buna görə də bu kitabdan sonra digər mənbələrə müraciət etmələrinə lüzum olmadığını vurğulayır.¹

"Muğnil-Ləbib an kutubil-ə'arib" bir giriş və səkkiz fəsildən ibarətdir.

Hələ müəllifin sağlığında İslam dünyasında məşhurlaşan bu kitabın birinci fəslində əlifba sırası ilə ədatlar, bağlayıcılar, ön qoşmalar və onların cümlə daxilindəki mənə və funksiyaları araşdırılır, öncəki alimlərin bu barədə olan görüşləri təhlil edilir.

Kitabın ikinci fəslinə müəllif cümlənin təfsiri, bölmələri, ehkamları ilə başlayır. Əvvəlcə, ərəb qrammatikasında geniş polemikaya səbəb olmuş "kəlam" və "cümlə"nin bir-

¹ ابن هشام، مغني اللبيب عن كتب الأعراب، دار الفكر، بيروت 1985، ص 16.

birinə sinonim olub-olmaması barədə Zəməxşərinin və İbn Malikin fikirlərini müqayisə etdikdən sonra öz görüşünü ortaya qoyur.

Sonra o, cümlənin ismi, feili və zərf cümlələrinə bölünməsinə keçir və qeyd edir ki, zərf cümləsi bir cümlə növü kimi Zəməxşəri və başqa dilçilərin əlavəsidir. Əslində o, feil cümləsinin bir növüdür. Bundan sonra o, cümləni "كبرى" - "böyük" və "صغرى" - "kiçik" adlı iki qismə bölür. Xəbəri cümlə olanı "كبرى" - "böyük", mübtəda üzərinə qurulması isə "صغرى" - "kiçik" adlandırır. Böyük cümlə "جملة كبرى" də özlüyündə iki yerə – bir tərəfli (ذات وجه) və iki tərəfli (ذات وجهين) növə bölünür.¹

İbn Hişam cümlələri irab olunmasına görə iki yerə bölür:

- **İrabda yeri olmayan cümlələr** (Sintaktik funksiyası olmayan cümlələr) - الجملة التي لا محل لها من الإعراب

- **İrabda yeri olan cümlələr** (Sintaktik funksiyası olan cümlələr) - الجملة التي لها محل من الإعراب

İbn Hişam əvvəlcə irabda yeri olmayan cümlələrin yeddi növü olduğunu qeyd edir və cümlə fəslinin bu bölməsinə məhz bu cümlələrlə başlamasını onların "müfrəd yerini tutmaması" ("لأنها لم تحل محل المفرد") və bunun da cümlənin "əsas xüsusiyyətlərindən biri olması" ("وذلك هو الأصل في الجملة") ilə izah edir. Burada "müfrəd" deyildikdə "مرفوع" (adlıq hal), "منصوب" (təsirlik hal) və "مجرور" (yiyəlik hal) ola bilən təklil bildiren sözlər nəzərdə tutulur. Məsələn, "نجح الذي اجتهد" - "Çalışan uğur qazandı (hərfən: uğur qazandı, hansı ki çalışdı)" cümləsində "اجتهد" irabda yeri olmayan cümlə olduğu üçün müfrəd kimi, yəni "مجتهد" formasında təsəvvür edilə bilməz. Ancaq "الطالب يُؤدِّي واجبه" – "Tələbə tapşırığını yerinə yetirər" cümləsindəki xəbər ("يؤدِّي") müfrəd olaraq (مؤدِّ) təsəvvür edilə bildiyindən onun irabda yeri vardır.

İrabda yeri olmayan cümlələrin növləri:

1- "الجملة الابتدائية" - "Başlangıç cümləsi". Bu cümlə növünə bəzən "الجملة المستأنفة" də deyilir. İbn Hişam qeyd edir ki, bəzən mübtəda ilə başlayan cümlələr də (الجملة المصدرة بالمبتدأ) "الجملة الابتدائية" kimi adlandırıldığından sonuncu ad daha aydındır. Nümunələrə baxaq:

"أذهب إلى المدرسة."

"Məktəbə get."

Buradakı "أذهب" irabda yeri olmayan başlangıç cümləsidir.

"سافر أبي حفظه الله."

"Atam səfər etdi, Allah onu qorusun."

Bu cümlədə "Allah onu qorusun" cümləsi başlangıç cümləsidir və irabda yeri yoxdur.

Fəxrəddin Qabava qeyd edir ki, "istinəfiyyə" cümləsini "ibtidaiyyə" cümləsindən ayırmaq, fərqləndirmək lazımdır. Çünki "istinəfiyyə" cümlənin içərisində (kontekstdə) gələn cümlədir və özündən əvvəlki cümləyə mənə əlaqəsi istisna olmaqla heç bir bağla bağlanmayan bir cümlə növüdür. Bu cümlədən əvvəlki cümlə mütləq tam cümlə olmalıdır və ondan əvvəl "و", "ف", "ثم" və "حتى" kimi başlangıç bağlayıcıları, ayırıcı bağlayıcı "أم", yeni hökmə düzəlişli keçid (الإضراب الإنتقالي) ifadə edən "بل" və "أو", həmçinin "و"-la birgə işlənməyən "لكن" bağlayıcısı da gələ bilər.²

2- "الجملة المعترضة" - "Əl-Cümlə əl-Mu'tarida" (Ara cümlə). Mənə baxımından bir-birinə bağlı olan iki cümlə arasına və ya yalnız bir cümlə daxilində, daha dəqiq desək, feil ilə onun faili və ya məfulu, mübtəda ilə onun xəbəri, şərt və onun cavabı, and və cavabı, təyin və təyinlənəni arasında "gücləndirmə" (تقوية), "istiqaqət, açıqlama" (تسديد) və ya "təkmilləşdirmə, gözəlləşdirmə" (تحسين) məqsədi ilə gətirilən ara cümlədir.

İki müstəqil cümlə arasında gələn ara cümlələr:

"وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ – حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهَنَا عَلَى وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ – أَنْ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ"

¹ ابن هشام، معني اللبيب عن كتب الأعاريب، دار الفكر، بيروت 1985، ص 492-499.

² فخر الدين قباوة، إعراب الجملة وأشبهها الجملة، دار القلم العربي، حلب 1989، ص 38-39.

"Biz insana ata-anasının qayğısına qalmağı əmr etdik – anası onu bətnində çox zəif bir halda daşıyırdı, onun süddən kəsilməsi isə iki il ərzində olmuşdu – ki, Məna və valideynlərinə şükür et!"¹

"إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا أُولَٰئِكَ لَهُمْ جَنَّاتُ عَدْنٍ"

"İman gətirib yaxşı əməllər edənlərə gəlincə, Biz yaxşı işlər görənlərin mükafatını puç etmərik. Məhz onlar üçün Ədn bağları vardır."²

Bir cümlə daxilində gələn ara cümlələr:

"زيد - ورب الكعبة - صادق."

"Zeyd, Kəbənin Rəbbinə and olsun ki, dürüstdür."

"الشعب الجزائري - أنا واثق - منتصر."

"Əlcəzair xalqı, əminəm ki, qələbə çalacaqdır."

Bu cümlələrdə "رب الكعبة" - "Kəbənin Rəbbinə and olsun" və "أنا واثق" - "əminəm" ara cümlələrdir.

3- "الجملة التفسيرية" - "əl-Cümlə ət-Təfsiriyyə" (Aydınlaşdırma cümləsi). İbn Hişama görə bu cümlə özündən əvvəl gələn iş və ya hadisənin həqiqətini açmaq funksiyasını yerinə yetirən bir əlavədir (ikinci dərəcəli üzvdür):

"التفسيرية، وهي الفضلة الكاشفة لحقيقة ما تليها."

Nümunəyə nəzər salaq:

"إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ"

"Həqiqətən, Allah yanında İsanın məsəli Adəmin məsəli kimidir; Allah onu torpaqdan yaratdı, sonra isə ona "Ol!"-dedi, o da oldu."

Burada "خلق من تراب" - "onu torpaqdan yaratdı" cümləsi "مثل آدم" - "Adəmin misalı ..." cümləsini aydınlaşdırmağa xidmət edir.

4- "المجاب بها القسم" - "Anda cavab olaraq gələn cümlə". Məsələn:

"وَالْقُرْآنَ الْحَكِيمَ إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ"

"And olsun hikmətli Qurana! Həqiqətən, sən göndərilmiş elçilərdənsən."³

"وَتَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ"

"Allaha and olsun ki, bütlərinizə bir kələk gələcəyəm."⁴

5- "الجملة الواقعة جوابا لشرط غير جازم" - "Şərt əlaməti olmayan şərtə cavab olan cümlə". Burada "şərt əlaməti olmayan" dedikdə, şərt formasının əsas xüsusiyyətlərindən biri olan feilin sonunun sukun qəbul etməməsi və cəm və ya təsniyə "nun"-larının düşməməsi nəzərdə tutulur. Məsələn:

"لو اجتهدت لنجحت."

"Əgər çalışsan, uğur qazanarsan."

Bu növə həmçinin şərt əlaməti olan, ancaq "ف" bağlayıcısı və ya "إذا الفجائية" ("gözlənilməzlik bildirən "izə" ədatı) ilə işlənməyən cümlələr də aid edilir:

"إِنْ تَقُمْ أَقْم."

"Əgər sən qalxsan, mən də qalxaram."

6- "الجملة الواقعة صلة لاسم أو حرف" - "Bağlayıcı təyin budaq cümləsi". Məsələn:

"جاء الذي قام أبوه."

"Atası qalxan kəs gəldi."

Bu cümlənin "قام أبوه" hissəsinin irabda yeri yoxdur.

7- "الجملة التابعة للتي لا محل لها من الاعراب" - "İrabda yeri olmayan cümləyə tabe olan cümlə".

Sintaktik funksiyası olmayan cümlənin əlavəsi olan cümləyə nümunə olaraq aşağıdakı cümləni göstərə bilərik:

¹ Qurani Kərim, "Loğman" surəsi 14.

² Qurani Kərim, "əl-Kəhf" surəsi 30-31.

³ Qurani Kərim, "Yasin" surəsi 2-3.

⁴ Qurani Kərim, "əl-Ənbiya" surəsi 57.

"قام زيد ولم يقم عمرو."

"Zeyd qalxdı, Amr qalxmadı."

İrabda yeri olan cümlələrin növləri:

Burada bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan ərəbşünaslığında M.Qarayev "Ərəb dilində irabda yeri olan cümlələr" adlı məqaləsində bu mövzuda araşdırma aparmış və məsələnin bir qisminə aydınlıq gətirmişdir.¹

İrabda yeri olan cümlələrin (sintaktik funksiyası olan cümlələr) növlərinin də sayı yeddidir:

1- "الجملة الواقعة خبرًا" - "Mübtədanın atributu (burada - xəbəri) olan cümlə". Məsələn:
"الطالب يؤدي واجبه."

"Tələbə tapşırığını yerinə yetirir."

Bu cümlədə "الطالب" mübtədadır və onun xəbəri "يؤدي" ("yerinə yetirir") sözüdür. Bu xəbər, adlıq halda olan (في محل رفع) müfrəd "مؤدَّ" ("yerinə yetirən") kimi yozula bildiyindən onun irabda yeri vardır.

2- "الجملة الواقعة حالًا" - "Hal cümləsi". Məsələn:

"دخل الطالبُ يَحْمِلُ كُتُبَهُ"

"Tələbə kitablarını əlində tutaraq daxil oldu."

Cümlənin mübtədasına xidmət edən "يحمل" cümləsi ismi-faillə ifadə edilən təsirlik halda olan (في محل نصب) müfrəd "حاملًا" ("əlində tutan") hal zərfliyi kimi yozula bildiyindən onun irabda yeri vardır.

3- "الجملة الواقعة مفعولًا" - "Tamamlıq budaq cümləsi". Məsələn:

"علمت المؤلف يكتب مسرحية."

"Bildim ki, müəllif pyes yazır."

Bu cümlənin tamamlığı (يكتب مسرحية) təsirlik halda olan (في محل نصب) müfrəd "كاتبًا" ("yazan") kimi yozula bildiyindən onun irabda yeri vardır. O, bu cümlədə "عَلِمَ" feilinin ikinci tamamlığıdır.

4- "الجملة المضاف إليها" - "Əvvəlki cümləyə nəzərən izafətin ikinci tərəfi kimi çıxış edən cümlə". Adından da göründüyü kimi, belə cümlələrin irabda yeri izafətin ikinci tərəfi olması baxımından ziyəlik haldır (محلها جر). Məsələn:

"سأتيك حين تشرق الشمس."

"Günəş doğanda sənənin yanına gələcəm."

Burada "تشرق" cümləsi zərfdən (حين) sonra gəlmişdir. Onun müfrəd olaraq (شروق) yozumu mümkün olduğundan irabda yeri vardır.

5- "الجملة الواقعة بعد الفاء أو إذا جوابًا لشرط جازم" - "Fə" və "izə"-dən sonra gəlib şərt əlamətli şərtə cavab olan cümlə". Məsələn:

"من يعف عن المسيء فهو محسن."

"Kim pislik edəni əfv edərsə, o, xeyirxah insandır."

Buradakı şərtin cavabı olan və "فـ" bağlayıcısı ilə başlayan "فهو مُحْسِنٌ" ("o, xeyirxah insandır") cümləsinin "فهو يُحْسِنُ" (o, xeyirxahlıq edər) şəklində yozumu mümkün olduğundan onun irabda yeri vardır.

6- "الجملة التابعة لمفرد" - "Bağlayıcısız təyin budaq cümləsi". Bu qrupa daxil olan cümlələrin irabda yeri ya adlıq (رفع), ya təsirlik (نصب), ya da ziyəlik (جر) haldır. Aşağıdakı üç cümlə nümunəsində bunu aydın görə bilərik:

"هذا جندي يدافع عن وطنه."

"Bu, vətəninə müdafiə edən əsgərdir."

"رأيتُ جنديًا يدافع عن وطنه."

"Vətəninə müdafiə edən əsgəri gördüm."

¹ M.Qarayev, "Ərəb dilində "İrabda yeri olan cümlələr"", BDU İlahiyyat fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, N 01 Mart, 2004.

"مررتُ بجندِيّ يدافع عن وطنه."

"Vətəninini müdafiə edən əsgərin yanından keçdim."

Hər üç cümlədə keçən "يدافع" cümləsini birinci cümlədə adlıq halda (مدافع), ikincidə təsirlik halda (مدافعاً), üçüncüdə isə ziyəlik halda (مدافع) olan müfrəd olaraq izah edilə bilər ki, bu da onun irabda yeri olduğunun əsas göstəricisi hesab olunur.

7. "الجملة التابعة للتي لها محل من الاعراب" - "Sintaktik funksiyası olan cümlənin əlavəsi olan cümlə". Məsələn:

"زيد قام أبوه وقعد أخوه."

"Zeydin atası qalxdı, qardaşı oturdu."

Bu cümlədə də "قعد أخوه" cümləsi özündən əvvəlki cümləyə bağlanmışdır (معطوفة على ما) və həmin cümlə necə irab edilirsə, o da o cür irab ediləcəkdir.

Nəticə

Tanınmış ərəb qrammatiki İbn Hişamın "Muğnil-ləbib" əsərində cümlə bölgüsü sahəsində ərəb dilçiliyinə gətirdiyi yeniliklər onun özünə qədərki alimlərin fikirlərinə aydınlıq gətirməsi və cümlə haqqında deyilmiş tərifləri konkretləşdirə bilməsidir. İbn Hişamın bu əsəri ərəb qrammatika elmində cümlə, irab və s. bu kimi mühüm məsələləri sistemli şəkildə əhatə etdiyi üçün indiyə qədər öz aktuallığını və yeniliyini itirməmiş, nəhvə dair yazılmış əsərlər arasında özünəməxsus yer tutmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. M.Qarayev, "Ərəb dilində "İrabda yeri olan cümlələr"", BDU İlahiyyat fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, N 01 Mart, 2004.
2. Qurani Kərim
3. ابن هشام، مغني اللبيب عن كتب الأعراب، دار الفكر، بيروت 1985
4. أحمد المتوكل، الجملة المركبة في اللغة العربية.
5. إبراهيم ميهوبي، خصائص نظام الجملة العربية من خلال القرآن الكريم (دراسة في المبنى والمعنى)، نوقشت 2006.
6. د. حورية عميروش، طبيعة بناء الجملة في القرآن، مجلة "اللغة والأدب"، العدد 24، جامعة الجزائر.
7. د. عبد الرحمن محمد أيوب، دراسات نقدية في النحو العربي، مؤسسة الصباح، الكويت.
8. علاء إسماعيل الحمزاوي، الجملة الدنيا والجملة الموسعة في كتاب سيبويه، دراسة وصفية تحليلية، جامعة المنيا.
9. د. فتحي عبد الفتاح الدجني، الجملة النحوية نشأة وتطوراً وإعراباً.
10. د. كريم حسين ناصح الخالدي، نظرات في الجملة العربية.
11. محمد حماسة عبد اللطيف، العلامة الإعرابية بين القديم والحديث، دار الفكر العربي، 1983.

Нигяр Рзаева

Вопрос классификации предложения в произведении «Мугниль лябиб»

Ибн Хишама

В статье изучается вопрос классификации предложения в произведении «Мугниль лябиб» известного арабского грамматиста Ибн Хишама. Автор подчеркивает новаторское отношение ученого к данной проблеме. В частности, указывается то, что Ибн Хишам просуммировал главные положения о предложении, выдвинутые до него, внес конкретность в проблему определения данной синтаксической единицы. По мнению автора, Ибн Хишам опередив своих современников в этом произведении смог системно охватить важные проблемы арабской грамматики. И по этой причине «Мугниль лябиб» не теряет свою актуальность и новизну по сей день, занимая почетное место в ряду произведений посвященных нахву.

Ключевые слова: Ибн Хишам, ираб, нахв

Nigar Rzayeva

The Problem of classification of the sentence in Ibn Hisham's "Mugneal labib"

The article covers the issue about the classification of a sentence in composition "Mugneal Labib" written by the well-known arabic grammarian Ibn Khisham. The author highlights innovatory attitude of the scientist towards the current problem. Particularly, emphasizing the fact that Ibn Khisham summed up the main place of the sentence, having been advanced before him, introduced the accuracy into the problem of determining the syntax of a unit. According to the author, Ibn Khisham having outpaced his coevals in this composition, could systematically manage the important factors of arabic grammar. For this reason "Mugneal Labib" hasn't lost the relevance and novelty up till now, and has taken pride of a place among all other compositions dedicated to the arabic grammar.

Key words: *Ibn Khisham, arab, the Arabic grammar*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 11.09.2019

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor **Nəsrulla Məmmədov**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.